

Klasik Dönem Osmanlı İdare Anlayışını Etkileyen Kültür Havzaları

*Cultural Basins Affecting the Ottoman Administration
in Classical Period*

Kenan Ziya TAŞ*

*“Adldır mûcibi salâh-ı cihan,
cihan bir’bağdır divârı devlet,
devletin nâzımı şeri’attır,
şeri’ata olamaz hiç hâris illâ melik,
melik zapt eyleyemez illâ leşker,
leşkeri cem edemez illa mal,
malı cem’ eyleyen raiyyettir,
raiyyeti kul eder pâdişah-ı âleme adl.”¹*

Öz

Kuruluş ve teşkilatlanmayı şekillendiren müesseselerin ortaya çıktığı dönemden yine kısmen siyasi hudutlarının genişlemesinin durup daralmaya başladığı ve buna bağlı olarak bazı müesseselerinin değişmeye başladığı 17. Yüzyıla kadar olan dönemi Osmanlı'nın Klasik Dönemi diye kabul etmek mümkündür. Bu dönemdeki siyaset etme ve devlet yönetme anlayışının şekillenmesinde etkili olan hususlar nelerdir? Sunulacak bildiri de bu anlayışın şekillenmesinde etkili olan ve beslenmesini sağlayan faktörler üzerinde durulacaktır. Bu anlayışın tarihi kökenleri ve bunların etki

* Prof. Dr. Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü: kztas@hotmail.com

¹ Kınalızâde, Ali Çelebi, *Ablâk-ı Alâî*, yay. haz. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2014, s. 1090.

dereceleri değerlendirilecektir. Bu çerçevede konu ile ilgili eserler üzerinden devlet algısı yorumlanacaktır. Kısaca “siyasetnâme” denilen bu eserler, sayı itibarıyla çok fazladır. Bu sebeple eserler üzerinden ayrıntılı bir değerlendirme yerine eserlerdeki temel anlayışlar toplu olarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Devlet, Siyasetnâme, İnkılab.

Abstract

It is possible to accept the period from the period in which the institutions that shaped the organization and organization emerged to the seventeenth century in which the expansion of political boundaries began to shrink and the institutions began to change as the classical period of the Ottoman Empire. What are the factors which played a role to shape the understanding of politics and state administration in this period. This paper will focus on the factors that are effective in shaping this understanding and provide nutrition. The historical roots of this understanding and their degree of influence will be evaluated. In this context, the perception of the state will be interpreted through the relevant works. These works, which are called “siyasetname” in short, are very large in number. For this reason, instead of a detailed evaluation, the basic insights of the works will be evaluated collectively.

Keywords: Ottoman, State, Politics-book.

Giriş

Makalemizin temel konusunu teşkil eden kavram “devlet”tir. Devlet, günümüzde kazandığı anlam itibarı ile tarih, toplum, toprak ve belli kurumları barındıran idare mekanizması gibi siyasi yapının adı olma haline nasıl geldi veya bu süreç nasıl işledi? Bu anlamı kazanmadan önce fonksiyon ve unsurları itibarı ile aynı fonksiyonu icra eden siyasi yapılar hangi adlarla anıldılar? Çok geniş tarihi bir arka plâna sahip olan bu konuda, ortaya koyduğumuz yukarıdaki sorunun cevabını “Türk-İslâm tarihi” özelinde ve konu başlığımıza giriş teşkil edecek biçimde kısaca ele alacağız.

Sözün başında hemen şunu söyleyebiliriz ki, tarihi metinler ve anlatımlar üzerinden gidildiğinde karşımız bir kavramlar silsilesi çıkar. Bunlar

arasında en öne çıkan kavram “*il / el*” sözüdür. *İl* veya *el* sözü, Orhun yazıtlarında daha farklı manalarda kullanılsa da esas olarak *ülke ve devleti* ihtiva eder bir şekilde kullanıldığı açıktır.²

Bu bağlamda devlet kavramının mana itibarı ile siyasi bir nitelik kazanmadan önceki hali, dilimizde yaygın olarak kullanılan “tedavül” (dolaşım) sözünün taşıdığı anlamı ile ilgilidir. Dilimizdeki ilk lügatlere (*Kamûs ve Vankulu*) baktığımızda bunu açıkça görürüz.

Kamûs’da[ed-devlet] **الدولة** İnkılâb-ı zamân manasınadır ki zamanın hâlden hâle tagayyür ve inkılâbından ‘ibârettir. Ve mâlda olan ‘ukbe ya’ni mâl mu’akabe ve münâvebe cihetiyle yekdigerin ellerine geçmeğe denir. Meselâ bir mâl ve câh bir zamân bir kimsenin ‘uhdesinde olup ondan bir âhere ba’dehu bir gayra nakl ve irtihâlden ‘ibarettir.³

Vankulu’da[ed-devlet] **الدولة** Harbde bir cemâat bir cemâat üzere zafer bulmak.⁴

Tarihi Arapça sözlüklerde de devlet sözü siyasi anlamın ötesinde değişmek ve dönüşmek veya talihin dönmesi ve Allah’ın yardımı ile zafere ulaşma anlamları ile açıklanır. 18. Yüzyılda kaleme alınmış ansiklopedik büyük Arapça sözlük olan *Tâcu’l-Ârûs*’da ise devleti zamanın değişimi (inkılâbü’z-zamân) şeklinde tarif ederek bu değişimi daha ziyade üzüntülü bir halden sevinçli bir hale geçmek olarak izah eder.⁵

Kur’an-ı Kerim’de ise devlet, iki ayrı yerde iki farklı çekimde karşımıza çıkar. İlki Uhud Savaşı’ndaki mağlubiyetle ilgili olarak *Âl-i İmrân* (3)/140’da geçer. “...ve *tilke’l-eyyâmu nudâviluhâ beyne’n-nâs...*” (*İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz. (Bazen bir topluma iyi ya da kötü günler*

² Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 2014, TDK yay.

³ Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi (el-Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l- Kâmûsu’l-Muhît)*, (yay. haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul 2014, Cilt 5, s.4492, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları

⁴ Vankulu Mehmed, *Vankulu Lügati*, İstanbul 2015, Cilt 2, s. 1839, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları

⁵ Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Ârûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, Beyrut 2011, c. IV, s. 227-229.

gösteririz, bazen öbürüne.)⁶ İkinci kullanıldığı yer ise Uhud savaşı'ndan sonra Müslümanlarla anlaşmasını bozduğu için Medine'den çıkarılan Yahudi Beni Nadir kabilesinin el konulan malları ile ilgili olarak *Haşr* (59)/7'dir. "...*keylâ yekûne duvleten beyne'l-agniyâi minküm...*" O mallar, *içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) haline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir).*⁷

Burada bir tezatlığa işaret etmek ilginç olacaktır. Batı dillerinde devletin karşılığı olarak kullanılan *state* veya *status* sözünün genel olarak durağanlık ve yerleşiklik ifade eden anlamları ile irtibatlı olduğu göz önüne getirildiğinde ilginçlik, ironik bir hal alır.⁸ Daha dikkat çekici olan hususu Mevlânâ'da görürüz. "Devlet" kavramı Mevlânâ'nın mısralarında, âdetâ doğudaki anlayış ile batıdaki anlayışı sentezleyen bir manâya bürünür:

دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم
(*Devlet-i 'aşk âmed o men devlet-i pâyende şodem.*)⁹ Aşk devleti geldi ve benim devletim pâyidâr oldu.)⁹

Lügat manalarındaki bu ayrıntılara dikkat edildiğinde devlet kavramının günümüzde kullandığımız manasıyla gelişim sürecinin bir kısmını ve irtibatlı oldukları coğrafyayı veya kültür ve medeniyet havzalarına da işaret eder.

İslâm'ın hızla yayılarak Arap coğrafyasının dışına taşması ve özellikle Emevilerin (661-750) hâkimiyeti ele alışından başlayıp ve yürütülen siyasete bağlı olarak İslam toplumu içinde ortaya çıkan farklılaşma ve ayrışmanın şiddetlenmesi ile sonuçlanmış, nihayet bir iktidar değişim ve dönüşümü Abbasilerin hâkimiyeti ile neticelenmişti. Dönemin ünlü kaynağı *Taberi Tarihî*'nde Emevilerin devrilmesinde mühim bir rol oynayan Ebâ Müslim Horasanî'ye, Şamlıların mı yoksa Horasanlıların mı daha cesur olduğu sorulduğunda, onun şu cevabı verdiğini söyler: "*Külli kavmin fî devletihim eşeddü'n-nâs*" (Her topluluk kendi devletinde insanların en cesurudur.) Dönemin bakış açısını

⁶Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Türkiye Diyanet Vakfı yayını.

⁷Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Türkiye Diyanet Vakfı yayını.

⁸Osmanlı Siyasal Düşünce Dünyasında Devlet Kavramı Ya Da Devlet Kavramları, adıyla Hacettepe Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırladığı halde bunu anlaşılabilir bir şekilde tamamlamayan İlker Er'in bu tezini ileriki zamanlarda tamamlamasını ümit ettiğimi ifade etmek isterim. Bu yazıda adı geçen bu teze yapılan atıfların sayfa numaralarının sabit olmadığını bilinmesi gerekir.

⁹Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Divân-ı Kebir*'den.

özetleyen bu sözle açığa çıkan anlayış, bu değişim ve dönüşümün meşruiyetini temin ve tescil kasdıyla “devlet” sözünede siyasi bir hüviyet kazandırdı ve Abbasi hânedânının ifade eden bir kavram manasına büründü.

Aynı dönemde kesif bir şekilde İslâm dairesine dâhil olan Türk toplulukları, bilahare farklı coğrafyalarda bu yeni kimlikleri ile müstakil hanedanların kurucusu oldular. Kurucusu oldukları bu yapıları kendilerine mahsus bir anlayışla idare ettiler. Ancak her biri farklı zamanlarda da olsa ortak tarihi köklere ve tarihi zeminlere sahiptir. Bu ortak unsurlar en kalın çizgilerle “Doğu / Şark” ve “Batı / Garp” olarak nitelendirdiğimiz; Türkistan, Çin, Hind, İran, Mezopotamya, Mısır, Helen ve Roma’dır. Tarihi süreç içerisinde bu iki farklı gibi görünen coğrafya, pek çok alanda birbirine nüfuz ederek imtizaç etmiştir. Bu etki alanları daha ziyade hükümdarların kullandıkları unvanlarda tebarüz eder. Han, Hakan, Bey (Beg), Melik, Sultan, Kayser (Kayzer), Şah, Padişah ve Halife, kullananların kendi tercih veya iradeleri ile aldıkları veya kendi çevrelerinin verdikleri unvanlardır.¹⁰ İmparator ise batı kaynaklarının izafesidir.

Hükümdarların hükümet etme veya idare anlayışlarını etkileyen ve bu etkinin mahiyetini ve sürecini de en iyi “*Siyasetnameler*”den takip edebiliriz. Abbasiler döneminde miladi 8 inci ve 9 uncu yüzyıllarda “*Beytü’l-Hikme*”nin etrafında yoğunlaşan tercüme faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan eserlerden siyasetname türündekilerde karışma ve etkilenmeyi bütün açıklığı ile görmek mümkündür.

Siyasetnâmeler, İslâm fikir dünyasının zengin bir edebiyat türünü teşkil ederler. Devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmış kitap ve bu kitapların oluşturduğu tür anlamında kullanılan “siyâset-nâme” kelimesi Arapça siyâset kelimesiyle Farsça “nâme” kelimesinden

¹⁰ Kâtip Çelebiye göre her devirde hükümdarlar için kullanılan değişmez unvanlar ve lakaplar vardır. Rum’a hâkim olanlara Kayser, İran hâkimine Kisra, Arap hâkimine Tübbâ, Türk hükümdarına Hakan, Fergana melikine Akşit, Hind hakimine Fağfur Cürcan hâkimine Suli, Azerbaycan hâkimine İspahbud, Taberistan hâkimine Sâlâr, Uşruşan hâkimine Afşin, Semerkant hâkimine Saman, Harzem hâkimine Harzemşah denir.” Ahmet Kolbaşı, *Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Temelleri ve Kâtip Çelebi*, Ankara 2012, s.145.

müteşekkil bir terkiptir. Siyaset kelimesi, hayvanı (özellikle atı) tımar etmek, vali olmak, hâkim), olmâk, ceza, idam, icraat, diplomasi, insanları yönetme sanatı, devlet işlerini yürütme sanatı ve politika gibi anlamlara gelmekte; “nâme” kelimesi ise kitap, yazı ve mektup gibi anlamlara gelmektedir. Daha sonraları hükümet işleri, politika, diplomasi anlamlarında kullanılan siyâset kelimesi aynı zamanda din hükümlerine göre suçluyu cezalandırmaktır ki buna “siyâset-i şer’iyye”, hükmün uygulanacağı yere de “siyâset-gâh” denilir. Nitekim Topkapı Sarayı’ndaki “Siyâset Çeşmesi”, siyâsî idamların yapıldığı yerdir.¹¹

Bu yazıda bu eserleri tadâd etmeden Osmanlı İdare Anlayışının şekillenmesindeki rolü üzerinde duracağız.¹²

Siyâsetnâmeleri ağırlıklı muhtevalarına göre dört farklı sınıfa ayırmak mümkündür.¹³

1- Siyâset ve devlet idaresini, felsefi ve idealist açıdan ele alan Fârâbî’nin *el-Medînetü’l-fâdila* ile *Fusûlul-medenî* türündeki eserler.

2-Siyâset ve devlet idaresini, kamu hukukunu fıkıh ve kelam açısından ele alıp açıklayan Mâverdi’nin *el-Ahkâmus-sultâniyye* ve İbn-i Teymiye’nin *es-Siyâsetü’s-şer’iyyesi* türündeki eserler.

3- Sultanlara ve devlet adamlarına tarihten misaller veya hikâyelerlenasihât veren, eski Hint ve İran kültür dünyasındaki *pendnâme*ve siyâsetnâme türü eserlerdir. Nizâmülmülk’ün *Siyâsetnâme*; Keykâvus’un *Kâbusnâme* ve Gazâlî’nin *Nasihâtü’l-Mülûk* gibi eserler.

4- Belli devirleri konu edinip genellikle padişahın veya vezirlerin istekleri üzerine kaleme alınan Göricele Mustafa Koçibey’in IV Murad ve III.

¹¹ *Kâmûsul-Mubît Tercümesi*, III, s. 2637-2638; *Tuhfetü’l-Memlûk*, s. 17; Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Siyâsetnâme”, *DİA*, Cilt 37, s.304.

¹² Siyasetnameler ve bunların adları ve özellikleri ile ilgili olarak şu eserlere bakılabilir: Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri 1992, Erciyes Üniv. Yayını; Kınaltızade, Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, yay. haz. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul: 2014; *Tuhfetü’l-Memlûk ve Umdetü’l-Mülûk (Siyasetnâme)*, (Çev. Yakup Kara), İstanbul 2016; Kenan Ziya Taş, *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar, Hasan Kâfî el-Akhisarî, Usûlü’l-bikem fî nizâmi’l-âlem*, İstanbul, 2011, Doğu Kitabevi.

¹³ Taş, *Yönetim Sanatı*, s. 9-11; *Tuhfetü’l-Memlûk*, s. 34.

İbrahim dönemleri hakkında hazırladığı *Koçi Bey Risâlesi* gibi Islahatnâmeler veya Lâyhahardır.

Başlangıçta devlet karamı üzerinde yaptığımız izahlar çerçevesinde Osmanlı devrinde de bu kavramın devlet ve hanedan manasını birlikte taşıyan bir katiyyet kazandığını görüyoruz. Yine yukarda zikrettiğimiz siyasetname türündeki eserlerin birçoğundabenzet ifadeleri görmek mümkündür. Bunlardan yine siyasetnâme türünden sayılan, *el-Ablâku'l-Adudiyye Şerhî*'ni¹⁴ de kaleme alan Taşköprüzâde'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'l-devleti'l-Osmâniyye*¹⁵ adlı ünlü kitabının adı bile bunun en bariz göstergesidir. Buradan hareketle yazının bundan sonraki kısmında kullanacağımız “devlet” ifadesi bu anlayışı yansıtacaktır.

Osmanlı Devleti, 13. yüzyılın sonlarına doğru kuzey-batı Anadolu'da, Sakarya nehrinin ve kollarının suladığı topraklarda ve aktığı vadilerde kurulmuş ve çok hızlı bir gelişme göstermiş kısa zamanda üç kıtaya yayılan geniş ülkeler üzerinde büyük bir dünya devleti olmuştur. Osmanlı Devleti, Türklerin tarih boyunca kurduğu en büyük siyasi yapıların başında gelir. Asırlar boyunca hem Türk hem İslâm dünyasının en güçlü temsilcisi olmuştur. Bu kadar geniş bir coğrafya üzerinde, pek çok bakımdan birbirinden farklı özellikler taşıyan toplulukları uzun süre en az problemle idare etme başarısı ve kuvvetinin altında yatan anlayış, devletin siyaset anlayışıdır.

Batı dillerinde *Pax Ottomana* olarak adlandırılan bu anlayışın öğeleri, özellikleri, kökeni nedir? Buna tek bir cümle ile cevap vermek elbette ki mümkün değildir. Bu sorunun cevabı, Osmanlı'nın zuhuru, inkişâfı veya başka bir ifade ile siyasi geçmişi ile tevarüs ettiği mirasta aranmalıdır. Bu mirası da intikal ettiren en somut vasıta ve yazılı kaynaklar ise siyasetnâmeler ve bu

¹⁴Taşköprüzâde Hüsâmüddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halil, *Şerh u'l-Ablâki'l-Adudiyye-Ablâk-ı Adudiyye Şerhî*, (Çev. Müstakim Arıcı), İstanbul, 2014, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. Bu esrin tercümesinde modern kavramlar kullanılmasının, yanın da aynı kitabın başka şerhlerinde “medine-şehir” kullanılırken bu eserde farklı olarak aynı konuda “devlet yönetimi” (s. 220-288) ifadesi tercih edilmiştir.

¹⁵Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmet Subhi Furat, İstanbul 1985, İÜ. Edebiyat Fak. Yayınları; Taşköprülüzade, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

gelenektir. Yukarıda kısaca bahsedip tasnif ettiğimiz siyasetnâmeler, Osmanlılara dakendisinden öncekilerde olduğu gibi iki ayrı yoldan girmiştir. Birincisi tercüme yolu ile olmuştur. İkinci olarak bu tercümelerin etkisini de taşıyarak te'lif şeklinde olmuştur.¹⁶

Bu nevi eserlerin dayandığı temel düşünce Klasik dönemi idealize eden anlayıştır. Osmanlı klasik dönemi dediğimiz kuruluştan 17. yüzyıla, ki bazı bakımlardan bu dönem bu yüzyılın sonuna kadar da uzatılabilir, kadar geçen dönem devletin başlangıçtan itibaren bütün kurumları ile beraber ortaya çıktığı veya inşa edildiği, geliştiği ve ilk bozulma emarelerine karşılık hangi tespit ve tedbirlerin alındığına veya alınması gerektiğine işaret edildiği biri dönemdir. Devletin geniş bir coğrafya üzerinde siyasi açıdan fetihlerle büyüdüğü, iktisadi açıdan tımar sisteminin uygulandığı ve beşeri açıdan da çok dilli ve dinli bir yapının var olduğu bir dönemdir. Elbette bunlar birbirinden bağımsız bir şekilde değildir. Hepsini ortaya çıkardığı kurumlar itibarı ile birbiri ile irtibatlıdır.

Bu döneme ait Osmanlı idare anlayışının temel unsurlarını yani klasikleşmiş anlayışın en iyi ifadesini yazının başına da koyduğumuz Kınalızade'nin şu ifadeleri yansıtır: *"Adldir mûcibi salâh-ı cihan, cihan bir'bağdır divârı devlet, devletin nâzımı şeri'attır, şeri'ata olamaz hiç hâris illâ melik, melik zapt eyleyemez illâ leşker, leşkeri cem edemez illa mal, malı cem' eyleyen raiyyettir, raiyyeti kul eder pâdişah-ı âleme adl."*¹⁷

Kısaca dönemin siyasî ve idarî anlayışının felsefî ve icrâî boyutu *"din u devlet"*, *"mülk u millet"*, *"daire-i adâlet (adalet dairesi)"* ile *"erkân-ı erba'a"* ve *"kânûn-ı kâdîm"* kavramları etrafında şekillenir. Bu kavramlar, mana köklerinin beslendiği kaynaktan, tarihi mensubiyet ve aidiyetin verdiği hissiyât ile hâkim olunan coğrafya, bu coğrafya üzerinden devralınan özellikleri taşır.

Mülk, sözlükte güç yetirmek, hâkimiyet kurmak, sahip, tasarrufta mânasındaki mülk (milk) masdarı Kur'an'da isim olarak duyular âlemindeki bütün cisimleri kuşatan varlık alanı ve bunlar üzerindeki hükümlerlik

¹⁶ Ahmed Altay, *Düstûrî'l-Mülk Vezîrî'l-Melik (Metin ve Değerlendirme)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya,2008, s. 70-86.

¹⁷Kınalızâde, *Ablâk-ı Alâî*, s. 1090.

anlamında kullanılır. Dolayısı ile siyasetin icra alanıdır. Bu itibarla da siyaset de Kur'an'daki “*El-Mülkû Lillâb: Mülk Allah'ındır.*”¹⁸ Şeklindeki ilahî menşe'e istinad ettirilerek üç kısma ayrılır:

- 1- Peygamberlerin zahiri ve bâtını kapsayan siyaseti,
- 2- bâtında etkili olan âlimlerin siyaseti,
- 3- zâhire ilişkin olarak hükümdarların siyaseti.¹⁹

Eskiçağ'dan itibaren varlığın ve hayatın pek çok safhası *anasır- erba'a* (dört unsur) ve *erkân-i erba'a* (dört rükn / direk) ile izah edilmiştir. Mâddî âlemin temelini oluşturduğuna inanılan ateş, toprak, hava, su; insan bedeninde kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört sıvı “*ahlat-ı erba'a*”ya benzetilmiştir. İnsandaki bu dört sıvı ulema, asker, tüccar ve reaya olarak *erkân-ı erba'aya* da “*erkân-ı esnâf*”olarak nitelendirilmiştir. Osmanlı siyasi düşüncesinde dörtlü unsur teorisi çok önemli yer tutar. İnsan vücudunun siyasi yapıyı ile te'lif edilerek izah edilmesi anlayışını kullananuzviyetçi (organizmacı) görüş, insan kâinatın özüdür, “*zübdetü'l-âlem*” dirdüşüncesinden kaynaklanır. İbn Haldun'un (14. yüzyıl) sistemleştirdiği bu nazireye dönemin Osmanlı müelliflerince de yaygın biçimde benimsenmiş ve samimi bir muakıbbı olan Kâtip Çelebi (17. yüzyıl) de devletin ömrünün insan ömrü gibi doğma gelişme ve ölüm evreleri olduğunu ifade eder.²⁰ İnsan ile toplumun benzerliği de şöyle sıralanır: Ulemâ, bedenın en önemli unsuru olan kana; asker balgama; tüccar safraya; reaya ise sevdaya benzetilir. İnsan vücudunun sağlıklı olabilmesi nasıl dört unsurun dengeli bir şekilde bir arada bulunmasına bağlı ise toplum düzeni açısından da

¹⁸ “Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır.” (3/Âl-i İmrân, 189; 5/Mâide, 17, 18, 40, 120; 9/Tevbe, 116; 24/Nûr, 42; 45/Câsiye, 27; 48/Fetih, 14). “Göklerin ve yerin mülkü O'nundur.” (2/Bakara, 107; 3/Âl-i İmrân, 189; 5/Mâide, 40; 7/A'râf, 158; 25/Furkan, 2; 39/Zümer, 44; 42/Şûrâ, 49; 43/Zuhuruf, 85; 57/Hadîd, 2, 5; 85/Bürüc, 9). “Mülk O'nundur.” (6/En'âm, 73; 35/Fâtur, 13; 39/Zümer, 6). Ve yine bkz. 3/Âl-i İmrân, 26; 17/İsrâ, 111; 22/Hacc, 56; 25/Furkan, 26; 40/Mü'min, 16; 64/Teğâbün, 1)

¹⁹İsmail Müfid İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye-Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi*, çev. Selime Çınar, İstanbul 2014, s. 190, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

²⁰Devlet idaresi ve siyaset anlayışları konusundaki görüşleri için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 2012, Dergâh Yay; Kâtip Çelebi, *Düstürü'l-Amel Li-İslâbi'l-Halel*, Çev. Ali Can, Ankara 1982 KTB yay; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk Fî İhtiyâri'l-Ahâk*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998 MEB yay.

bu dört tabakanın uyumu aynı şekilde mütalaa edilmelidir.²¹ Gelibolu Mustafa Âlî eserinin birçok yerinde “*devlet-i Osmaniye*” ifadesini kullanırken dört unsuru-erkânı- erba’âyı, *çâr erkân-ı devlet* (devletin dört direği) şeklinde devrin bürokrasisinin direkleri olarak, vezirler, kadıaskerler, defterdârlar ve nişancılar için kullanır.²²

Tarih anlatımında ve yazımında, şark ya da doğu kavramı; Çin, Hind, Ortaasya, İran ve Ortadoğu ile bunların hinterlandını içine alan coğrafyanın, bizatihi kendini ve tarih boyunca oluşturduğu kültürleri ifade etmek üzere kullanılır.

Doğu’nun karşısı olan “batı” devlet anlayışında temel tarihi esas, Aristo (MÖ. 384–322) ve onun hocası Platon (Eflatun)’un (MÖ. 427–347) görüşleridir.²³ Aristo, devleti bir arada yaşamak zorunda olan insanların oluşturduğu siyasi bir organizasyon olarak tanımlar. Eflatun’un devlet nazariyesine göre toplum üç sınıfa ayrılır; yöneticiler, yardımcıları ve üreticiler. Yöneticiler, bunların en üstünde yer alır. Aristokratik anlayış dediğimiz bu yapıda, yönetici sınıf ise bilgili, adaletli ve erdemli kişilerden oluşmalıdır. Buradan yola çıkarak Eflatun, “Ya hükümdarlar filozof olmalı, ya da filozoflar hükümdar olmalıdır.” der. İyi bir yönetim için adalet ve kanun kavramlarının üzerinde önemle durur. Bu anlayış daha sonra çeşitli vesilelerle “doğu” devlet anlayışına yansımacaktır. Doğu devlet anlayışında, bu anlayışın kadim köklerine ilave olarak tercüme dönemi ile batıdan intikal eden bu anlayış imtizâc ederek kendine mahsus mürekkep bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. Bu anlayışta da ahlâk ve adâlet kavramı ön plândadır.

Doğunun oluşturduğu bu kültür dünyasındaki anlayışa göre devlet, kutsal bir varlıktır. Kişilerin ve toplumların hayatında önemli bir yer tutar. Devlet, kurumları ve kuralları olan siyasi bir yapıdır. Modern dönem öncesi bilhassa doğu toplumlarında devlet ve siyasî otorite ise hükümdârın şahsında

²¹ Kolbaşı, *Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Temelleri ve Kâtip Çelebi*, s. 223-225.

²² Gelibolu Mustafa Âlî, *Künhü’l-Abbâr Osmanlı Tarîhi*, Ankara 2009, Cilt 1, s. 19,27.

²³ Eflatun’un ve Aristo’nun bu kitapları pek çok defa Türkçeye tercüme edilmiştir. Kullanılanlar: Eflatun (Platon), *Devlet*, (Terc. Ersin Uysal), İstanbul, 2005, Dergâh yayınları; Aristo, *Politika*, (Terc. Ersin Uysal) İstanbul, 2007, Dergâh yayınları.

temsil edilirdi. Yani devlet bir bakıma hükümdarın kuvvet ve kudreti başka bir ifadeyle otoritesi ya da hâkimiyeti demektir. Diğer bütün insanî ve idarî unsurlar hükümdardan sonra gelirdi. Siyaset ise bu hâkimiyeti temin etme ve sürdürülebilenin mekanizmasıdır. Bu bakımdan devletin nasıl idare edilmesi ve başta hükümdar olmak üzere devletin idaresinden sorumlu olanların nasıl davranması gerektiğine dair pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler, yazıldığı tarih boyunca, her devirin kendi şartlarına göre en iyi devlet idaresinin nasıl olması gerektiği, devlet adamlarında bulunması gereken vasıfların neler olduğu ve halkın fena idareden şikâyetlerini dile getiren, öncelikle hükümdar olmak üzere devletin diğer memurlarının adalet ve idare sanatındaki incelikleri konu edinmiştir. Böyle bir düşünce yapısına bağlı olarak hâkimiyet, adalete sıkı sıkıya bağlı bir kavram olarak meydana çıkar. Başka bir deyimle, iyi bir siyaset, hükümdarın meziyet itibarıyla insafı, yumuşak ve affedici karakteriyle hükmetmesine bağlıdır. Onun içindir ki, siyaset ahlâktan ayrılmaz, siyasetnâmeler aynı zamanda bir ahlâk kitabı, bir ahlâkî nasihatler mecmuası mahiyetindedir.²⁴

Bu eserleri yazanlar daha çok kendi döneminin düşünce ve devlet adamları olmuştur. Bu çerçevede Doğu'da ve o arada Türklerin kurduğu devletler de dâhil, İslâm devletlerinde eski devirlerden beri, hükümdarlara ve idarecilere yardımcı olmak amacıyla, devlet idaresi üzerine bir takım eserler verilmiştir.²⁵

İlk önce, Sasani hükümdarı I. Anuşirvan (Husrev) zamanında tabip Berzeveyh (Berzuye) tarafından Hindistan'dan getirilip Pehlevce'ye (Eski Farsca) tercüme edilen *Pançatantra* / *Panchatantara* (beş makale, söz, nasihat, ders), bizdeki adıyla *Kelile ve Dimne*'nin, Abbasiler devrinde, Zerdüştilik'ten, İslâmiyet'e girmiş İranlı bir âlim olan olan İbn Mukaffa (Abdullah b. Mukaffa); tarafından esere yeni bir şekil verilerek, Pehlevce'den Arapça'ya çevrilmesi ile başlamıştır. Genel olarak siyasetnâmelerin ilki kabul edilen bu eserin yazarı

²⁴ İnalçık, Halil, "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", R. Rahmeti Arat İçin TKAE, Ankara, 1966, s. 262.

²⁵ Bu konuda bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Siyasete Müteallik Asâr-ı İslamiyye*, İstanbul, 1332; Agâh Sırrı Levend, "Siyasetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1962), s.167- 194; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri, 1987.

hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bir göüşe göre Hintli bir filozof olan Beydaba yazmıştır. Başka bir görüşe göre Beydaba tabiri, âlimlerin başı anlamına gelen bir unvân olduğu için yazarı belli değildir.²⁶ Böylece *Kelile ve Dimne*'yi Arapça'ya tercüme etmesiyle birlikte İslâm aleminde yaygınlaşan *nasihatü'l-mülûk*, *nasihatüs-selâtin*, *nasâyihü's-selâtin*, *nasihat-nâme* ve Farsça'da nasihat veya öğütler aynı anlamda *pendnâme*, *andarz-nâme* (*enderz-nâme*), *ain-nâme* adı verilen ve umumi olarak *siyasetnâme vebükümdar aynası* dediğimiz türden eserler, öyle anlaşılıyor ki, eski İran kitaplarından etkilenmişlerdi.²⁷ Burada şunu hususu kısaca belirtmek gerekirse; gerek nasihatnâmeler veya pendnâmeler gerekse siyasetnâmeler, her ikisi de aynı konuları işlemekle beraber, siyasetnâmeler daha ziyâde hükümdâr ve yöneticileri, nasihatnâmeler veya pendnâmeler bunların dışında kalan kişileri konu edinir. Daha geç devirlerde çeşitli adlarla anılan *risaleler* veya *lâyihalar*dan da bu gruba girenler bulunmaktadır.²⁸

Daha sonra kaleme alınan benzeri eserlerin hemen hepsini etkileyen ve içlerinde bunlardan bir takım misaller ve sözler barındıran belli başlı siyasetnâmelerden Arapça olanlara; Farabi (870-950), *Risale fî Ârâi Ehl il-Medîneti'l-Fazıla*²⁹, İbni Sina (980-1037), Sealibî (961-1038) yüzyıl), *Adabü'l-Mülûk*³⁰, Maverdî (974-1058), *Abkâmi's-Sultaniye*³¹, İbni Teymiye (1263-1328), *es-Siyasetü's-Şer'iyeye Fî Islabi'r-Râi ve'l-Raiye*³²; Farsça olanlara ise Nizamülmülk (1018-1092), *Siyasetname*³³, Gazali (1058-1111), *Et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihati'l-Mülûk* (*Nesâyihü'l-Mülûk*)³⁴, Büzürçmîhr, *Nasihatname*

²⁶ *Kelile ve Dimne*, (Çev. Hayreddin Karaman ve Bekir Topaloğlu), İstanbul, 1990, s. 3.

²⁷ Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözüm ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, 1997, s. 14.

²⁸ Bütün bu benzeri eserlerle ilgili olarak geniş bir bibliyografya için bkz., Birgül Ayman Güler, Nuray E. Keskin, *Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak, Kamu Yönetimi Yöntem Ve Sorunları*, Ankara, 2007, Nobel Yayınevi.

²⁹ Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fazıla (İdeal Devlet)*, (Çev. Ahmet Arslan), Ankara, 1997.

³⁰ Ebu Mansur Sealibî, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mülûk)*, (Çev. Said Aykut), İstanbul, 1997.

³¹ Maverdî, *el-Abkâmi's-Sultaniye: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Trc. Ali Şafak), İstanbul, 1976.

³² İbn Teymiyye, *es-Siyasetü's-Şer'iyeye Fî Islabi'r-Râi ve'l-Raiye*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1999.

³³ Nizâm-ül-mülk, *Siyasetnâme*, (Haz. M. A. Köymen), Ankara, 1985; Nizâm'ül Mülk, *Siyasetname* (Trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.

³⁴ Gazali E. *Et-Tibru'l-Mesbuk fî Nasihati'l Muluk* (Devlet Başkanlarına Öğütler). İstanbul, 1969, Sinan yayınları; İmam Gazali, yöneticilere Altın Öğütler, (Hüseyin Okur), İstanbul, 2005,

(*Zafernâme*)³⁵ örnek olarak verilebilir. Türk tarihi odaklı baktığımızda, *Orhun Abideleri*'de³⁶ muhteva itibarıyla benzer hususiyetler arz etmekle beraber, müstakil ve yazılı bir eser olmak bakımından Türk tarihinde bu tip eserlerin ilk mühim örneği olarak hiç şüphesiz, 1070 civarında yazılıp Karahanlı hükümdarına sunulan *Kutadgu Bilig* gösterilebilir.³⁷

Daha sonraki devirlerde bu gelenek, girilen kültür ve medeniyet çevrelerindeki unsurlardan da etkilenerek ve muhtevaları zenginleşerek sürdürülmüştür. Meselâ Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Alp Arslan ve Melikşah devirlerinde vezirlik yapmış olan Nizamülmülk, tarafından kaleme alınan *Siyasetnâme* zikredilmesi gereken en önemli eserlerden biridir. Bu tarzın Anadolu Selçukluları ve Osmanlı devirlerinde de sürdürüldüğü bilinmektedir.³⁸ İslâm fikir dünyasında zengin bir edebiyat türünü teşkil eden bu eserlerin önemli bir bölümü, zaman uzunluğu ve mekân genişliği içerisinde Osmanlı fikir âleminde vücuda gelmiştir.³⁹

KAYNAKÇA

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, "Siyâsetnâme", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 37, İstanbul, s. 304.

ALİ, Gelibolulu Mustafa, *Künhü'l-Abbâr Osmanlı Tarihi*, c. 1, Ankara, 2009.

Semer kand yay.; Muhammed b. Muhammed el Gazali, *Nasayihü'l-Mülük*, (Haz. Turgut Tok), İstanbul, 2009.

³⁵ *Büzür (g)mibr'den: Mükâlemat-I Edebiye (Zafernâme Tercümesi)*, (Terc. Osman Rasih) İstanbul 1290 (1873) Şeyh Yahya Efendi Matbaası.

³⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994, TDK; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 2000, Boğaziçi yay.

³⁷ Yusuf Has Hacıb'in bu eseri R.Rahmeti Arat tarafından neşir ve tercüme edilmiştir: *Kutadgu Bilig, I, Metin*, İstanbul, 1977; *Kutadgu Bilig, II.Tercüme*, 2.bs, Ankara, 1959, Ayrıca bkz. *Kutadgu Bilig, İndeks*, (haz.K. Eraslan-O. Sertkaya-N. Yüce, İstanbul, 1979.

³⁸ Ayla Demiroğlu, "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Siyasetnâme", *İÜEFTE*, 12 (1981-82), s.621-626, Osmanlı devri için A.Uğur'un eseri.

³⁹ Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara, 1995, s.69.

ALTAY, Ahmed, *Düstüri'l-Mülk Veşîri'l-Melik (Metin ve Değerlendirme)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.

ARİSTO, *Politika*, (Terc. Ersin Uysal), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007. Büzürc(g)mîhr'den: Mükâlemat-ı Edebiye (Zafernâme Tercümesi), (Terc. Osman Rasih) İstanbul 1290 (1873) Şeyh Yahya Efendi Matbaası.

DEMİROĞLU, Ayla, "Anadolu Selçukluları Devrine Ait Bir Siyasetnâme", *İÜFTED*, 12 (1981-82), ss. 621-626, Osmanlı devri için A.Uğur'un eseri.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay, İstanbul, 2000.

Ez-ZEBİDİ, Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Ârûsmin Cevâhiri'l- Kâmûs*, c. IV, Beyrut, 2011.

FARABİ, *el-Medînetü'l-Fâzıla* (İdeal Devlet), (Trc. Ahmet Arslan), Ankara, 1997.

GAZALİ, *Et-Tibrü'l-Mesbuk fi Nasibati'lMuluk* (Devlet Başkanlarına Öğütler), Sinan yayınları, İstanbul, 1969; İmam Gazali, *Yöneticilere Altın Öğütler*, (Hüseyin Okur), Semerkand Yay, İstanbul, 2005; Muhammed b. Muhammed el Gazali, *Nasayibü'l-Mülük*, (Haz. Turgut Tok), İstanbul, 2009.

GÜLER, Birgül Ayman - KESKİN, Nuray E., *Devlet Reformunu Tarihten Çalışmak, Kamu Yönetimi Yöntem ve Sorunları*, Nobel Yayınevi, Ankara, 2007.

İbn'ül-HALDUN, *Mukaddime*, (Trc. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay, İstanbul, 2012.

İbnü'l MUKAFFA, *Kelile ve Dimne*, (Trc. Hayreddin Karaman - Bekir Topaloğlu), İstanbul, 1990.

İbnü'l TEYMIYYE, *es-Siyasetü's-Şer'îye fi Islabi'r-Râie'l-Raiye*, (Trc. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1999.

İNALCIK, Halil, "Kutadgu Bilig'te Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği", *R. Rahmeti Arat İçin TKAE*, s. 262. Ankara, 1966.

İSTANBULİ, İsmail Müfid, *Şerbu'l-Ablâki'l-Adudîyye-Ablâk-ı Adudîyye Şerbi*, (Trc. Selime Çınar), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014. Kâmûsul-Muhît Tercümesi, III,; Tuhfetü'l-Memlûk.

KÂTİP ÇELEBİ, *Düstûrî'l-Amel Li-İslâhi'l-Halel*, (Trc. Ali Can), KTB yay, Ankara, 1982.

KÂTİP ÇELEBİ, *Mizânü'l-Hakke Fî İhtiyâri'l-Abak*, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), MEB yay, İstanbul, 1998.

KINALİZÂDE ALİ ÇELEBİ, *Ablâk-ı Alâ'î*, yay. (Haz. Mustafa Koç), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2014.

KOLBAŞI, Ahmet, Osmanlı Siyasi Düşüncesinin Temelleri ve Kâtip Çelebi, Ankara, 2012.

LEVEND, Agâh Sırrı, "Siyasetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, 1962, ss. 167-194.

MAVERDİ, *el-Abkâmu's-Sultâniyye: İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Trc. Ali Şafak), İstanbul, 1976.

MÜTERCİM ASİM EFENDİ, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi (el- Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l- Kâmûsu'l-Muhît)*, (Haz. Mustafa Koç- Eyyüp Tanrıverdi), c. 5, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetnâme*, (Haz. M. A. Köymen), Ankara, 1985; Nizam'ül Mülk, *Siyasetname* (Trc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara, 1994.

ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da Çözülme ve Geleneğe Yorumcuları*, İstanbul, 1997.

PLATON, *Devlet*, (Terc. Ersin Uysal), Dergâh yayınları, İstanbul, 2005.

SE'ÂLEBÎ, Mansur, *Hükümdarlık Sanatı (Âdâbu'l-Mulûk)*, (Trc. Said Aykut), İstanbul, 1997.

ŞEN, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l- Ümem*, s. 69, Ankara, 1995.

TAHİR, Bursalı Mehmed, *Siyasete Müteallik Asâr-ı İslamiyye*, İstanbul, 1332.

TAŞ, Kenan Ziya, *Yönetim Sanatı*, Doğu Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2011.

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, (Nşr. Ahmet Subhi Furat), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985. İÜ.; Taşköprülüzade, Osmanlı Bilginleri, (Trc. Muharrem Tan), İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

TAŞKÖPRİZÂDE, Hüsâmüddin Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halil, *Şerhu'l-Ablâki'l-Adudiyye*, *Ablâk-ı Adudiyye Şerhi*, (Trc. Müstakim Arıcı), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

TEKİN, Talat, *Orhun Yazutları*, TDK yay, Ankara, 2014.

UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri, 1987.

VANKULU MEHMED, *Vankulu Lüğati*, c. 2, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, İstanbul, 1977; *Kutadgu Bilig*, II. Tercüme, 2. bs, Ankara, 1959, Ayrıca bkz. *Kutadgu Bilig*, İndeks, (haz. K. Eraslan-O. Sertkaya-N. Yüce, İstanbul, 1979).